

TÜRKİYE'DE SINIFLAR

İsa Demir¹

Özet

Bu çalışma Türkiye’de sınıfsal yapının görünümünü göstermeyi amaçlamaktadır. Bu amaç etrafında konuyu derinlemesine ele almak için Osmanlı’da Tanzimat döneminde sınıfsal yapının görünümü ortaya konulmuş, bu tarihsel mirasın Cumhuriyet Türkiye’sindeki yansımaları ve farklılaşmaları ele alınmıştır. Böylesine geniş kapsamlı bir konuyu çalışmak isteyen bir araştırmacının karşısında oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Buna rağmen genel çizgileriyle Türkiye’nin sınıfsal yapısı gösterilmeye çalışılmış, dönemsel ekonomi politikaları da ele alınarak sınıfların yaşadığı dönüşümler özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sınıf, Sınıf Bilinci, Osmanlı’da Sınıfsal Yapı, Türkiye’de Sınıfsal Yapı.

CLASSES IN TURKEY

Abstract

This article aims to indicate on view of social structure in Turkey. For this purpose, in order to investigate deeply, we reveal on view of class structure in Ottoman throughout Tanzimat and tackle with reflections and differentiations this historical legacy in Republic of Turkey. There is a wide literature for researcher who wants to explore such a wide subject. Nevertheless, social structure of Turkey is generally endeavoured to explain and summerized transformation of class by approaching periodic economy policies.

Keywords: Class, Class Conciousness, Class Structure of Ottomans, Class Structure of Turkey

Giriş

Toplumsal yapı çözümlemelerinde kullanılan pek çok öge vardır. Toplumsal kurumlar, coğrafi faktörler, bireysel etkenler, nüfus, kültür bu öğelerden bazılarıdır. Toplumsal sınıflar da bu kategorizasyonun içine dahil edilebilecek bir öğedir. Bir toplumsal bütünlüğün anlaşılabilmesinde sınıf kavramı önemli bir yer işgal eder. Bu çalışmada, Türkiye toplumunu anlayabilmek için, Osmanlı’nın son döneminden günümüze Türk toplumunda sınıfsal görünümün nasıl olduğunu ortaya konulacaktır.

Birinci bölüm sınıf kavramının incelenmesini içermektedir. Sınıf kavramının ortaya çıkışı, bu kavrama yönelik tanımlar ve algılamalar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölüm, birinci bölümde ele alınan sınıf kavramı ekseninde Osmanlı toplumundaki sınıfların görünümünü sunmayı amaçlamaktadır. Osmanlı toplum yapısı içinde yer alan sınıfların konumları, imparatorluğun dönüşümüne etkileri ve toplumsal yapı içerisindeki rolleri incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Cumhuriyet Türkiye’sine geçişle birlikte beliren sınıfsal atmosferin yansıtılmasını içermektedir. Sınıfların ekonomik ve sosyal yapı üzerine etkileri, aralarındaki çatışmalar ve çatışma noktaları, iktidar ilişkileri ve mücadeleleri üçüncü bölümün belli başlı konularıdır.

1. Sınıf Kavramı

Sosyolojik bir analiz birimi olan “sınıf” kavramı üzerinde toplum araştırmacıları tarafından bir uyuşum oluşmamıştır. Söz konusu anlaşmazlığın nedeni Aron’un (1992: 69) şu sorusunda gizlidir: “Sosyal sınıflar modern sanayi cemiyetlerine has gruplar mıdır, yoksa bilinen bütün cemiyetlerde de mevcut olmuş mudur?” Bu soruya biz de şöyle bir soru ekleyebiliriz: Bir insan grubunun sınıf olması için bu insanların bir arada bulunmalarını

---

¹ Doktora Öğrencisi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı. E-Posta: isademirs@hotmail.com

anlamlandıran bir sınıf bilinci gerekir mi? Yoksa toplumsal konumları insanları sınıf olarak ifade etmeye yeterli midir?

Sınıf kavramı ile ilgili anlaşmazlık yukarıdaki sorulara verilen yanıtların çokluğuyla birlikte artar. Kavramın kökenine bakılacak olursa Edgell, bize, sınıf teriminin Roma halkının mali ve askeri amaçlarla, mülk temeline dayalı olarak bölünmesi anlamına geldiğini söylemektedir. Modern öncesi bu kullanım mülkiyetin vurgulanması sebebiyle modern dönem tanımlamalarını etkilemiştir diyebiliriz. Modern kullanımda ise sınıf kavramı endüstriyel kapitalizmin gelişimiyle birlikte yaygınlık kazanmıştır. Önce İngiltere’de ardından Fransa, Almanya ve Amerika’da toplumsal bir olgu halini almıştır. Bu ülkelerin araştırmacıları için sınıf kavramı çözümlenmesi gereken bir soruna dönüşmüş ve toplumsal yapıyı açıklamakta bir araç olarak kullanılmıştır. (Edgell, 1998: 11-12)

Çatışmacı kuramın perspektifinden yukarıdaki sorulara bakılacak olursa toplumsal sınıfların endüstri toplumlarına has olmadıklarını, tarihin her döneminde eşitsizlikçi bir yapının mevcut olduğunu ve dolayısıyla da sınıfların bulunduğunu söylenebilir. Bu bakış açısına sahip araştırmacılara göre mülkiyetin var olduğu her toplumda sömürülen ve sömüren sınıfların varlığı kaçınılmazdır. Bu kuramın karşısında konumlanan anti-Marksistlere göre sınıflar çağdaş sanayi toplumlarına özgüdür ve belli sınıf bilincinin şekillenmesiyle var olmaktadır. Yaklaşık olarak aynı mevkide sahip insanların işgal ettikleri toplumsal konumları ifade eder.

Sınıflandırıcı ve tarif edici bir kavram olarak “sınıf” toplumsal süreçleri ve değişimleri anlamada önemli bir araçtır. Gözlemlenebilir düzenlilikleri araştıran sosyolog için ortak durumları yaşayan ve ekonomik olarak aynı konumları paylaşan insanların, bilincinde olsalar da olmasalar da gruplandırılacakları bir gerçektir. Bu nedenle sınıftan bahsedebilmek için geçmişten günümüze kadar var olan toplumlarda sınıf bilincinin bulunması bir zorunluluk olamaz. Aksi takdirde sosyolojik bir perspektif oluşamaz. Bu kabulden yola çıkarak farklı sosyologların ve araştırmacıların sınıf kavramına ilişkin görüşlerini ele almaya başlayabiliriz.

1.1. Giddens’ta Sınıf Kavramı

Toplumsal sınıf kavramı toplumsal tabakalaşma kavramı tanımlandığında anlaşılabilir. Tabakalaşma Giddens tarafından “farklı insan gruplaşmaları arasındaki yapılaşmış eşitsizlikler olarak” tanımlanmıştır. Özünde, bireylerin, çeşitli kategorilerin içine yerleştirilerek konumlandırılması vardır. Kölelik, kast, mülkiyet tabakalaşmasının yanı sıra bir sınıf tabakalaşmasından bahsedilebilir. Sınıf tabakalaşmasının diğer tabakalaşma biçimlerinden farkı yasal ya da dinsel buyruklarla kurulmaması, doğuştan verili olmaması ve tamamen ekonomik kaynaklara sahip olmanın veya bu kaynakları denetlemenin boyutuna göre biçimlenmesidir. Buradan yola çıkarak Giddens “Bir sınıfı, benimseyebildikleri yaşam biçimi türlerini önemli ölçüde etkileyen ortak ekonomik kaynakları paylaşan büyük ölçekli insan gruplaşmaları...” biçimde tanımlar. (2000: 256-259)

1.2. Weber’de Sınıf Kavramı

Giddens’in görüşlerine paralel ve daha zenginleştirici bir biçimde Weber sınıf kavramını belli parametreler ekseninde ele alır. Weber’e göre (1) Bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel ögesi ortak ise, (2) bu ögeyi, mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarlar temsil ediyorsa, (3) bu öge, meta ve işgücü piyasalarının koşullarında temsil ediliyorsa, “sınıf”tan söz edilebilir.” (1993: 177) Dolayısıyla Weber için bir kişinin sınıf konumu o kişinin “mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantıları için sahip oldukları tipik olanakları” anlatmaktadır. (1993: 177) Aynı sınıf konumundaki insanlar ortak bir sınıfın üyeleridir. Piyasada değişim amacıyla hareket ve rekabet eden insanlar, mülkler

üzerinde çeşitli boyutlarda tasarruf hakkı elde ederler, bu tasarrufların boyutu bireyleri belirli yaşam olanaklarıyla karşı karşıya getirir, işte bu ekonomik gerçeklik o kişinin sınıfını da tayin eder. (Weber, 1993: 177) Mülkiyet ve mülksüzlük durumları direkt olarak sınıf konumlarını belirlediği için sınıfı yaratan faktörün de tamamen ekonomik çıkar olduğunu söyleyebiliriz.

1.3. Marks'ta Sınıf Kavramı

Sınıf kavramı denilince kuramını tamamen bu kavram temelinde oluşturmuş Karl Marks'tan söz etmek zorunludur. Marks'a göre toplumsal sınıflar üretim araçlarının mülkiyetini ele geçirmek için mücadele eden gruplardan müteşekkildir; nitekim "şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi sınıf savaşmaları tarihidir." (Marks; Engels, 2003: 22) Sınıflar Marks'a göre çok net çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Çağdaş sanayi toplumlarında emeğini belli bir ücret karşılığında kiralayan işçiler (proleterler) bir sınıfı temsil ederken, bu emeği sermayesini daha da artırmak için kiralayan burjuvazi bir diğer sınıftır. Tarih boyunca da çeşitli biçimlerde bu savaşım var olmuştur: "Özgür insan ile köle, patrisyen ile pleb, bey ile serf, lonca ustası ile kalfa, tek sözcükle ezen ile ezilen, birbirleriyle sürekli karşı karşıya gelmişler, kesintisiz, kimi zaman üstü örtülü, kimi zaman açık bir savaş...sürdürmüşlerdir." (Marks; Engels, 2003: 22) Özetle Marks için toplumsal sınıflar üretim araçlarının mülkiyeti ekseninde şekillenir; bu mülkiyete sahip olup olmama durumu bir kişinin sınıfsal konumunu, aynı zamanda o kişinin çıkarlarını, dünyaya bakışını, bilincini, düşüncelerini de biçimlendirir. Aynı sınıftan insanlar ortak çıkarlara, duygu ve düşünce dünyasına sahip olurlar.

1.4. Gümüş ve Atılğan'da Sınıf Tanımlamaları ve Sınıf Kavramına Genel Bir Bakış

Sınıf kavramı üzerine Marks, Weber ve Giddens'in yaptığı analizler dışında daha pek çok çalışma yapılmaktadır. Derleyici ve toparlayıcı bir biçimde sınıf kavramına yaklaşmak gerekirse Gümüş'ün görüşleri referans alınabilir. Gümüş'e göre (XIV, 1, 2011: 80-81), "*kişi veya topluluğun kazançlarını, yani yaşamı ve mevcut yaşam düzeylerini idame etmek için ihtiyaçlarını karşılama ve kazançlarını elde etme temel biçimlerini anlatan "geçim şartları" (Lebensbedingungen, living conditions), daha doğrusu "geçim yolları-geçim kaynakları" (Lebensunterhalt/Living/Livelihoods) ana gösterge sayılmakta; sınıfsal farklılaşma geçim şartlarındaki farklılaşmaya, geçim yollarındaki farklılaşma üretim ilişkilerine, üretim ilişkileri de mülkiyet ilişkilerine bakılarak kurulmaya çalışılmaktadır.*" Marks'ın sınıf kuramına yakın gibi görünen Gümüş'ün sınıf tanımlaması geçim yollarının üretim ilişkilerini ve bu ilişkilere giren bireylerin konumlarını belirlediğini, üretim ilişkilerinin belli mülkiyet biçimleri yarattığını, mülkiyetten pay alma durumuna göre de sınıfların şekillendiğini söyler. Dolayısıyla Gümüş için (XIV, 1, 2012: 81) bireyin toplumsal sınıfını, bireyin gelirinin ne kadar olduğu veya bireyin ne tüketebildiği değil; üretim sürecinde bireyin bulunduğu yer ve geçim yolunu, üretimin hangi konumunda belirlediği tarif eder.

Geçim yollarının veya yaşam koşullarının farklılaşmasının başlıca sebebinin bulunduğumuzda sınıfların oluşumunun temel sebebinin de buluruz. Sınıf kavramı, üretim kavramıyla göbekten bağlıdır. Bireyin üretim sürecindeki konumu, aslında onun üretim araçlarının mülkiyetinde nerede durduğunun cevabıdır. Dolayısıyla mülkiyet geçim yollarının veya yaşam koşullarının farklılaşmasının başlıca sebebidir. (XIV, 1, 2012: 81-82)

Sınıf kavramının analizinde Marks ile başlayıp diğer düşünürlerde de yansımaları bulunduğumuz üretim kavramı vurgusu Atılğan'ın analizinde de gözlemlenir. Atılğan'a göre her toplumda belli bir üretim biçimi vardır, her üretim biçiminin iki temel ögesi bulunur: (1) üretim güçleri, (2) üretim ilişkileri. Üretim güçleri üretim için gerekli araç-gereçleri ve üreticileri içerir. Üretim ilişkileri de üretici güçlerin üretim araçları karşısındaki konuma göre oluşur. Toplumsal sınıflar üretim ilişkileri sonucunda belirlenirler. Sınıflar üreticilerin ürettiği

ekonomik artığa (artı-ürüne, artı emeğe, artı değere) ne şekilde el konulduğuna göre belirlenir. Ekonomik artığa el koymanın her özel biçimi belirli sınıfsal ikilikleri yaratır. Toplumsal sınıflar üretici güçlerin birbirleriyle ilişki ve mücadeleleriyle oluşurlar, bu mücadele üretim araçlarının mülkiyetinin mücadelesidir. (2012: 270)

Sınıf kavramı için bir nitelendirme yapılması gerekirse üretim ilişkileri esnasında ve üretim sonucu doğan ekonomik artığın paylaşılması durumunda oluşan, bireyleri belli tabakaların içerisinde değerlendirmemize yarayan eşitsizlikçi bir tabakalaşma nosyonudur diyebiliriz. Bu çerçeveden yola çıkarak Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet Türkiye'sinin bugüne kadarki sınıfsal görünümünü ortaya koymaya çalışacağız.

2. Osmanlı'da Sınıfsal Yapı

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapı analizi başlı başına bir çalışmanın konusudur. Bunun yanında Osmanlı'da sınıfsal yapı analizine girişmek daha başından eleştiriye açık bir çalışmaya adım atmak olacaktır. Bazı tarihçiler ve toplum araştırmacılarınca Osmanlı toplumunda Batı toplumlarında gözlemlenen sınıflar bulunmaz; sadece tabakalardan bahsedilebilir. Devletin kapitalistleşmeyi engelleyici tavrı, toprağın mülkiyetinin devletin elinde toplanması, ticaret ve zanaat alanında da devletin bireysel mülkiyetin genişlemesine ket vurması sınıfların ortaya çıkmasını engellemiş; sıkı vergilendirme politikaları merkezi devletin dışında bir alternatifin ortaya çıkmasına, üretim araçlarının belirli ellerde toplanmasına mani olmuştur. Bu şekilde düşünen araştırmacılara zıt olarak Osmanlı'da sınıfsal bir yapılanmanın varlığını işaret eden araştırmacılar da mevcuttur. Bu araştırmacılara göre merkezi devletin kendisi toprağın mülkiyetini elinde bulundurması sebebiyle sınıfsal bir konumu temsil eder. Toprağı işleyen ve üreten köylü bir diğer sınıfı temsil eder. Şehirlerde örgütlenmiş zanaatkarlar ile müslüman ve gayri-müslim tüccarlar bir başka sınıfı işgal ederler. Zanaatkarlar ve tüccarlar da sıkı bir vergilendirme sistemi ve müsadere usulü ile tamamen merkeze bağımlıdır. Buna göre biz bu çalışmada Osmanlı'da mülkiyetin ve ekonomik artığın kontrolü ve kullanılması noktasında belli eşitsizliklerin olduğunu ve bir sınıf tabakalaşmasının bulunduğunu kabul ediyoruz.

2.1. Osmanlı'da Sınıfsal Yapının Görünümü

Osmanlı sınıf yapısının çözümlenmesi için ilk bakmamız gereken yer ekonomik artığın paylaşımıdır. Nitekim Keyder'e göre (2003: 15-16) toprağın artık-ürününe tımarlı sipahiler aracılığıyla el koyan saray bürokrasisi kırsal kesimde sermayenin kendisinden başka ellerde toplanmasına izin vermemiş; etkin vergilendirme sistemi sayesinde köylü sınıfını kontrol altına almanın yanı sıra, müslüman ve gayri-müslim tüccar sınıfını da denetleyerek bunların zenginleşmelerine müsaade etmemiş, saray karşısında alternatif bir güç olmalarını engellemiştir. Genel anlamda klasik Osmanlı kurumsal yapısı az çok birbirine yakın büyüklükteki toprakları elinde tutan ve merkezden atanan memurlara oransal vergiler ödeyen bağımsız bir köylü kitlesinin varlığına dayanıyordu. (Keyder, 2003: 22) **Vergilendirilmiş köylüler** Osmanlı'da büyük bir sınıfı oluşturuyordu.

Köylünün ürettiği artığa el koyma özelliğini sergilemesi nedeniyle ya da geçim yolu-geçim kaynağını köylünün ürettiği artığa el koyarak sağlaması sebebiyle Osmanlı'nın idari, askeri, adli ve dini işlerine bakan tüm memurlarını bir sınıf olarak nitelendirmek mümkündür. İlmiye, seyfiye ve kalemiyye gibi merkez teşkilata bağlı ve vergiden muaf zümrelerin yanı sıra taşrada görevlendirilmiş askeri ve idari görevlilerde bu sınıfın içindedir. Bu sınıfa Ahmad, **Osmanlı askeri-bürokrat yönetici sınıf** demektedir (2010: 17)

Keyder'in bürokrat sınıf olarak adlandırdığı bu sınıfa Göçek (1999: 54) kapı halkı der. Göçek'e göre "Osmanlı toplumsal yapısı sultanın yetki verdiği bir yönetici zümreye

dayanmaktaydı. Bu küçük egemen sınıf, askeri adıyla tanımlanmaktaydı. Sultan kendi kapı halkı içinde bütün yönetici kadroyu temsili olarak toplamıştı; bu geniş kapı halkı imparatorluk adına dört hizmeti yerine getiriyordu: Siyasal yönetim, savunma, vergi toplamak ve adalet dağıtmak.” (1999: 54)

Kırsal yapı ve merkez teşkilatın dışında şehir ekonomisi üzerinde duran Keyder (2003), kentlerde esnaf ve zanaatkarlar ile tüccarların baskın olduğunu, kırsal yapı üzerindeki denetimin aynısının kentlerde de mevcut bulunduğunu vurgular. Özellikle saray içi lüks tüketim için tercih edilen ithalat dışında ihracat da kontrol altındaydı. Bu sayede merkez teşkilat dışında bir sermaye birikimine izin verilmiyordu. Kırsal kesimdeki köylüler dışında sınıfsal konumları köylülerle aynı olan bir şehirli *esnaf-zanaatkar ve tüccar sınıfı*ndan bahsedilebilir. Göçek için ise (1999: 55) yöneten-yönetilen ayrımı ekseninde köylüler, esnaf, tüccarlar, göçebe topluluklar aynı sınıfın parçalarıdır. Keyder’in yaptığı ayrım ise daha çok kent-kır farklılığından kaynaklanmaktadır. Merkez bürokrat sınıf karşısında köylünün ve kentli esnaf-zanaatkar-tüccar grubun konumu aynıdır. Ancak ilerleyen süreçte belli ayrıcalıklar elde eden gayri-müslim tüccarlar ekonomik artığın belli bir bölümüne el koyarak imparatorluğun yıkılma sürecinde yıkıcı bir etkiye sahip olmuşlardır. Keyder’e göre (2003: 37) 19. yüzyılda Osmanlı sınıf yapısı köylülerde kentte oturan ve lonca sistemine bağlı esnaf ve zanaatkarlardan bürokratlardan ve komprador dediği kapitülasyonlar sayesinde belli ayrıcalıklar elde etmiş gayri-müslim burjuvalardan oluşmaktaydı. 19. yüzyıla kadar olan süreçte ise çok farklı bir yapı görülmez. Pamuk’a göre (1990: 32-33) Osmanlı ekonomisi esas olarak tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Nüfusun yüzde 90’ı kırsal alanda yaşayan köylülerden oluşuyordu. Toplam nüfusun yaklaşık yüzde 10’u da tarım dışı faaliyetlerle uğraşan esnaf loncalarının içinde örgütlenmiş zanaatkarlardan müteşekkildi. Çok az bir grup da ticaret ve tefecilikle yaşamlarını sürdürüyordu. Reaya adı verilen bu kesimlerin dışında devleti temsil eden ve üretilen artığın büyük kısmına el koyan askeri sınıfı da belirtmeliyiz. Yönetici-asker ve ulema ile birlikte saray bürokrasisi toptan bir diğer sınıfı temsil etmekteydi. (Pamuk, 1990: 32-34) Burada uzun uzadıya bahsedilen sınıfsal görünümü Mardin de belli bir sistematik içerisinde bizlere sunar. Mardin’e göre (2010: 93) devşirmeler, ulema, askerler, güçlü ailelerin oluşturduğu aristokrasi, ayanlar, tımarlı sipahiler ekonomik artığa el koyma konumları nedeniyle yönetici sınıfın öğelerine dahildirler. Tüccarlar, esnaf ve köylüler ise yönetilen sınıfın mensuplarıdır ve yönetici sınıftan hoşlanmazlar. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetici kadrosuna yeni öğeler eklenmiştir. Belirli ayrıcalıklara sahip Batılı anlamda siyaset yapabilen yeni bir bürokrat elit oluşmuştur. İlerleyen dönemde devleti kurtarma misyonunu ele alacak olan bu grup içinden Jön Türkler, İttihat ve Terakki üyeleri ve Cumhuriyet’in kurucu kadrosu içinde bulunan aktörler çıkacaktır. (Mardin, 2010: 94-109)

Türkdoğan’a göre de Osmanlı toplum yapısı yukarıda belirtildiği şekilde biçimlenmektedir. Vergi yükümlülüğü olmayan yöneticiler ve askeri zümre ile saray halkı (ilmiye, seyfiye, kalemiye) bir tarafta; reaya dediğimiz esnaf-zanaatkar, tüccar ve köylülerden oluşan vergi ödemekle yükümlü sınıflar diğer tarafta bulunmaktadır. Yani Osmanlı toplumu yönetenler ve yönetilenler diye iki ayrı sınıfa bölünmektedir (2002: 47-48).

“Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak devlete ait olduğu için toprak mülkiyetine dayanan bir aristokrat sınıfın meydana gelmediği kabul olunmaktadır.” (Karpas, 1967: 73) Bunun yanında Karpas’a göre İmparatorluğun “basit farklılaşmamış bir yapısı olduğu, bunun başlıca iki kattan meydana geldiği genellikle kabul olunur: Üstte Padişahla idareci sınıflar, altta halk yığınları.” İdareci sınıf orduyu, ulemayı ve yöneticileri kapsamaktaydı. Padişahın tebaası ise köylülerden, zanaatkarlardan ve tüccarlardan oluşmaktaydı. Büyük çoğunluğu köylüler teşkil ediyordu, 17. yüzyıldan sonra ihmal edildiler, askeri amaçlarla sömürüldüler; vergi tahsildarı olan tımarlı sipahilerden ve mültezimlerden kaçmak için sapa yerlere yerleşip birkaç hanelik gruplar oluşturdular. Yine zanaatkarlar da 17. yüzyıla kadar lonca teşkilatı etrafında örgütlenmişlerdi, kapitalizmle tanışma sürecinde müslüman olmayan azınlıklar

ticareti ve zanaatları ele geçirdiler. (Karpas, 1967: 72-74) Tüm bunlardan yola çıkarak Karpas için de Osmanlı sınıf yapısının yöneten-yönetilen ayrımı ekseninde anlaşıldığı, ekonomik artışa el koyma biçimine bağlı olarak sınıfsal yapının şekillendiği söylenebilir.

Osmanlı'da sınıfsal yapı 19. yüzyıla kadar çok fazla değişmedi. Değişikliklere sebep olan iki olgu dikkati çeker. Bunlardan birincisi ayanların güçlenmesi ve taşra teşkilatında söz sahibi olmaya başlamasıdır. İltizam usulüne geçerek, bürokrat sınıf, vergi gelirlerini nakdi anlamda artırmaya çalıştı. Bir bölgenin vergilerinin toplanmasını belli bir miktar karşılığında mültezimlere satarak tımarlı sipahilerin işlevine son verdi. Bu durum nakit para akışını sağlasa da taşrada vergileri toplayan mültezimlerin kontrolsüz bir biçimde sermaye birikimine ulaşmasına neden oldu ve merkez-kaç bir kuvvetin doğmasına sebebiyet verdi. Bunun en tipik örneği Rusçuk Ayanı Alemdar (Bayraktar) Mustafa Paşa'dır. Kabakçı Mustafa Paşa İsyanı'nın bastırılması ve II. Mahmut'un tahta çıkmasında etkisi bulunan Alemdar beş ay kadar sadrazamlık yapmış ve taşra teşkilatıyla merkez arasındaki irtibatı sağlamak için Sened-i İttifak'ı hazırlamıştır. Sened-i İttifak merkezin güçlenmesini sağlamış ayanların tüm güçlerini kaybetmesine neden olmuştur. (Tanör, 2005: 41-42) Keyder ayanların ulaştığı gücü şu şekilde özetler (2003: 26): "18. Yüzyıl boyunca Osmanlı toprakları iltizam hiyerarşisini denetiminde tutan ayanın gittikçe artan hakimiyeti altına girdi. Bu kişiler taşradaki merkezlerde devletin otoritesini temsil ederek tarımsal artışa el koydular. Kontrol ettikleri bölgelerde hem köylünün vergilerini topladılar, hem de ticareti ellerinde tuttular. Ayan, şehir ekonomisini de yönetmeye girişince, nüfuzları kırsal kesimin sınırlarını aştı." Bu durum Osmanlı tarihinde ilk kez bürokrat sınıfın dışında bir gücün sarayın kontrolü dışında mülkiyetini genişlettiğinin göstergesidir. Keyder'e göre de Sened-i İttifak sonrasında iltizam sistemi yeniden devletin kontrolü altına girmiştir. Ayanlar toprak sisteminin parametrelerine bağlı bir güç olarak kalmışlardır, alternatif bir emek kullanımı yaratamamışlar, devletin bağımsız köylüye dayanan toprak sistemini dönüştürerek kapitalistleşmeyi başlatamamışlardır. (Keyder, 2003: 27-28) Ancak ayanlar şekilsel olarak ortadan kalksalar da etkileri milliyetçilik akımlarıyla devam etmiştir. (Keyder, 2003: 31)

Osmanlı toplumsal yapısının dönüşümünde ayanlar çok etkili olamamaları da ikinci etken olan gayri-müslim burjuvazinin gelişimi yıkıcı bir etkiye sahip olmuştur. Gayri-müslim burjuvazinin merkezi bürokrasiye karşı bir güç olarak mülkiyetini artırması ve iktidarı zayıflatması ise İmparatorluğun kapitalizmle bütünleşmesi sürecinde yaşandı. Kapitalizmle bütünleşme ayanların yarattığı tahribattan kat kat fazla bir yıkım yarattı. Yıkımı hazırlayan faktör askeri yenilikler ve savaşlar için gerekli olan mali kaynakların borç ekonomisine dayandırılmasıydı. Borçlar biriktikçe kapitülasyonlar devreye girdi. (Karpas, 1967: 75-76) Karpas'ın görüşüne katılan Kazgan da Osmanlı'nın kapitalizme eklenme sürecinin kapitülasyonlarla başladığını belirtir. (Kazgan, 2006: 14) Kazgan'a göre Batı'nın ithalatı yasaklayıp, ihracatı destekleyen merkantilist² ekonomi politikası Osmanlı'ya elde ettiği kapitülasyonlarla girdi; ayrıca Batılı tüccarların gelişmesi için devletleri, askeri, siyasal ve ekonomik tüm imkanları seferber etmekteydi. (Kazgan, 2006: 14) Osmanlı idarecileri kapitülasyonları kullanarak ve küçük büyük devletleri birbirine karşı rekabet haline sokarak zaman kazanırken ne ekonomik anlamda ne teknolojik anlamda girişimlerde bulundu. Dolayısıyla Osmanlı, sermaye birikiminin bu yeni aşamasına katılamadı. Kendi Müslüman halkını da gayri-müslim tüccarlara ve yabancı girişimcilere verdiği ayrıcalıklarla etkisiz bıraktı (Kazgan, 2006: 14). Dönemin Müslüman esnaf ve tüccarlarına yönelik değerlendirmelerinde Mardin (2012: 110), Avrupa endüstrisi ve ticaretinin yerli tüccarların genişleme ve büyüme fırsatlarını nasıl ortadan kaldırdığını bu sebeple de yerli tüccarların merkezi otoriteye karşı duydukları memnuniyetsizliği arttığını söylemektedir.

² Liberal ekonomi koşulları altında dahi olsa devletin uygun bir ticaret dengesi sağlamak amacıyla iktisadi alana müdahale edebileceği görüşünü savunan, özünde ithalatı engelleyip ihracatı öne çıkartan ekonomi politikasıdır. (Marshall, 1999: 488)

19. yüzyılın önemli gelişmelerine göz atacak olursak ilk sırada 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması (Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi) gelir. Bu anlaşma hükümlerine paralel olarak 1838-1841 arasında Fransa, Alman prenslikleri, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya ve bir dizi İtalyan krallıklarıyla anlaşmalar imzalandı. “*Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, böylece eklemelenmenin yeni bir aşamasını Avrupa çapında oluşturdu. Anlaşma, bir kere, eski kapitülasyonların aynen devamını ve bunlara yenilerinin eklemelenmesini kabul ediyordu. Ayrıca gerek ihracat, gerek ithalat olanaklarını yabancılar için sınırlayan yerli tüccarlara tanınan tekelin kaldırılmasını, iç ticareti yerli tüccara inhisar ettiren uygulamanın değiştirilip yabancı tüccarın da aynı imkana kavuşturulmasını ve ruhsatların iptalini getiriyordu.*” (Kazgan, 2006: 20) Bir diğer önemli gelişme Tanzimat Fermanı’ydı (1839). Bu ferman yabancıların Osmanlı’nın iç işlerine müdahalesini kolaylaştırdı, yabancı tüccarların ve azınlıkların tüm eylemleri hukuksal garantiler altında güvenceye kavuştu. (Kazgan, 2006: 21) İlerleyen dönemde Islahat Fermanı (1856) ilan edildi. Yabancılar Osmanlı ülkesinde toprak mülkiyeti hakkı tanındı (Kazgan, 2006: 23).

Osmanlı İmparatorluğu’nu yok oluşa götüren süreç, borçlanma ve kapitülasyonlar olarak nitelenebilir. Kazgan’ın tespit ettiği gibi (2006: 23) 1854-1875 arasında Osmanlı 16 kez borç alımı yaptı. Ekonomik artığın da büyük bir bölümü yabancı girişimcilerin ve gayri-müslüm tüccarların eline gittiği için devlet bu borçları ödeyemez duruma geldi. Devlet elindeki kaynaklarla sadece aldığı borçların faizini ödeyebiliyordu. Borçla borcunu kapatmaya çalışıyordu. 1800’lerin sonlarına gelindiğinde devlet borçlarını ödeyemez noktaya geldi ve moratoryum ilan etti. Bu 1881’de alacaklı devletlerin Osmanlı ekonomisine direkt müdahalesi anlamına gelen Duyun-u Umumiye’nin kurulmasıyla sonuçlandı.

19. yüzyılın sınıfsal atmosferini en iyi şekilde şöyle özetleyebiliriz: Bir yanda büyük kentlere yerleşen Avrupalı tüccarlar (Levantenler), bir yanda onlarla işbirliği içindeki Avrupalılaşmaya çalışan ayrıcalıklı gayri-müslim azınlıklar iç sömürü yoluyla zenginliklerini artırırken; diğer tarafta devletin bütün vergi yükünü sırtlanmış köylü kesimi bulunmaktaydı. Vergi ödemeyen ve sınai üretim yapmayan yabancı tüccarlar topluma hiçbir katkıda bulunmamaktaydılar, köylülerden elde edilen vergi gelirleri de iltizam sisteminin etkisiyle mültezimlerin cebine akmaktaydı. (Ahmad, 2010: 17-20) Bürokrat sınıf ciddi biçimde ekonomik artığın büyük bir kısmını kaybetmişti. Avrupa ile bütünleşme sürecinde dış ilişkilerden ve çağdaş bürokrasiden anlayan yeni bir sivil bürokrat grup da oluşmakta ve devletin harcamaları hem bu grubun hem de dönemin savaşları nedeniyle ciddi biçimde artmaktaydı. İmparatorluk çöküyordu.

19. yüzyılda sınıfsal yapı (1) askeri-sivil bürokrat sınıftan, (2) köylülerden, (3) hiçbir etkinliği kalmamış yerli esnaf ve zanaatkardan, (4) Levantenlerden ve gayri-müslim ticaret burjuvazisinden (komprador burjuvazi) ve son olarak (5) sanayi yatırımlarının kısıtlı olması sebebiyle sayısı oldukça az olan işçi sınıfından müteşekkildi diyebiliriz. İmparatorluk sınırları içerisinde üretim ilişkilerine katılımları ve ekonomik artık üründen pay alma esaslarına bağlı olarak yukarıdaki sınıfların varlığı aşıkardır. Mülkiyetin paylaşımı ve mülkiyet mücadelesi yukarıda yaptığımız kategorilendirmenin mantığını oluşturan bir diğer kıstastır.

İlber Ortaylı’nın İmparatorluğun en uzun yüzyılı dediği 19. yüzyılda yaşanan olaylar, yaşanan sömürgeleşme sürecine tepki veren grupların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bunlardan birisi de İttihat ve Terakki idi. Temel hedefi meşrutiyeti getirmek olan Jön Türklerin (Akşin, 2009: 45) devamı niteliğinde olan İttihat ve Terakki ilerleyen dönemde oldukça etkili bir konum elde etti. Abdülhamit döneminde yaşanan buhranlar “devleti kurtarmak” amacıyla yeni görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmakta, Yeni Osmanlıların ve Namık Kemal’in görüşlerinden esinlenen, başlangıçta Askeri Tıbbiye’de İttihad-ı Osmani adıyla kurulan, sonrasında da Ahmed Rıza’nın girişimleriyle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını alan örgütün 1895’te kurulmasına yol açmaktaydı. (Akşin, 2009: 51)

Keyder 19. Yüzyılda yaşanan gelişmelerin ve Duyun-u Umumiye idaresinin kurulmasının, bürokrasinin hakim kanadında ideolojik bir türdeşleşme yarattığını, bunun sonucunda da devletçi toplumsal bir dönüşümü amaçlayan hareketin ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu hareketi örgütleyen İttihat ve Terakki Duyun-u Umumiye'ye karşı aldığı tavırla emperyalist ilişkilerin dışında bir alternatif yaratmayı amaçlamıştır. (2003: 63) Bu sebeple kurtuluş mücadelesi ilerleyen süreçte emperyalizmle mücadele adı altında yürütülmüştür.

İttihat ve Terakki'nin önemine Karpaz "Türk Demokrasi Tarihi" adlı eserinde řu şekilde yer verir (1967: 77): "*Jön Türklerin karşılaştıkları ekonomik meselenin üç cephesi vardı: Birincisi, İmparatorluğu yabancı sermayeye bağlanmaya zorlayan şartları kaldırarak milli bir ekonomi yaratmak; ikincisi, memleket ekonomisini ellerinde tutan azınlıkların ve yabancı mümessillerin yerine müslüman Türkleri geçirmek; üçüncüsü, halkı ziraatten gayri ticari sınayi alanlarda işe girişmeye teşvik etmek ve sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin bu yeni gelişmelere uygun olarak değişmesini sağlamaktı.*" İttihat ve Terakki esasında Adülhamit'in eğitim reformlarının sonucunda ortaya çıkan ve Osmanlı monarşisini zayıflatarak Adülhamit'in mezarını kazan bir yapılanma olmuştur. Osmanlı alt-orta sınıf ailelerinin çocuklarının sınıf atlama aracı haline gelen askeri okullarda –Hamidiye dönemi okulları- yetişen bu çocuklar önce Jön Türkleri ardından da İttihat ve Terakki'yi kurdular (Ahmad, 2010; Akşin, 2009)

Bu amaçlarla hareket eden İttihat Terakki 1908'de siyaset alanına giriş yaptı. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini sağladı. Başlangıçta ulusçuluk gibi bir amacı olmasa da Balkan Savaşları ve Trablus Savaşı sonrasında ulusçu akımlar belirlemeye başladı. "*Azınlıklara ve Avrupalılara karşı yerli malı kullanılma kampanyaları ve şirketleşerek sanayileşme girişimleri, finans kapitale karşı milli bankacılık hareketinin başlatılması, Müslüman milli burjuva yetiştirme çabaları, esnaflı-çiftçileri örgütleyerek azınlık ve yabancı tüccarların tekeli gücünü kırma deneyimleri "ulusçu" hareketin egemenlik kazanacağına habercileriydi.*" (Kazgan, 2006: 40)

Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa götüren ve Cumhuriyet'in kurulmasına vesile olan kargaşa ortamı yeni bir sınıfın doğmasına yol açtı. Bu sınıf devlet eliyle yeşertilecek olan milli burjuvazidir. Osmanlı sivil bürokratik elitten koparak Cumhuriyet'i kuran kadroların içine dahil olan bu sınıf, milli mücadele sonrası ülkenin kalkındırılması için temel araçlardan birisi olacaktır. Kazgan'ın belirttiği gibi (2006: 42) Cumhuriyet yönetimi Tanzimat dönemindeki öykünmeci liberal yönetim anlayışı yerine Alman ulusal ekonomi modelini benimseyecekti. Bu ulusal ekonomi arayışı Kurtuluş Savaşı'nı başlatan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Mustafa Kemal Atatürk'e nasip olacaktı.

3. Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıfsal Yapı

19. yüzyılın sonlarında tarih sahnesine çıkan ve 1908'de padişahı meşrutiyeti ilan etmeye zorlayarak iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki'nin başlattığı devleti kurtarma ve milli burjuvazi yaratma hedefini Cumhuriyet'in kurucuları devam ettirdiler. "*Milliyetçi aydınlar ve eylemci bürokratlar, serbest dış ticaretin, iktisadi bağımlılığın ve komprador sınıfın doktrini olarak gördükleri liberalizme hücum ediyorlardı. Bu görüşe göre milli bilincin kazanılmasına ve iktisadi amaçların gerçekleşmesine yukarıdan katkıda bulunmak gerekliydi; bireylerin girişim özgürlükleri sonradan gelecekti...Osmanlı İmparatorluğu'nun burjuvazisi, tıpkı Polonya burjuvazisi gibi, milli değildi, dolayısıyla güvenilmezdi. Bu yüzden, o zamana kadar memurluk ve toprağı ekip biçme işlerinin dışına çıkmamış Müslüman nüfus içinden yeni bir müteşebbisler sınıfı oluşturulması zorunluymdu.*(Keyder, 2003: 89) Oluşturulacak olan bu yeni milli müteşebbis grup İttihat ve Terakki mensuplarının içinden çıkacaktı ve bu misyonu büyük oranda devlet kendisi

üstlenecekti. Savaş süresince Müslüman iş adamları, sanayiye dayalı bir üretim olmadığından ticaret alanına yönlendirildiler. Ticarete yönelik milli şirketler kuruldu. 1908-1914 arasında Müslüman-Türk tüccarlar desteklendi; bahsedilen bu mahalli şirketlerin ortakları ile mahalli İttihat ve Terakki Teşkilatı'nın üyeleri aynı kişilerdi. (Keyder, 2003: 91)

Cumhuriyet Türkiye'si şekillenirken Osmanlı'dan devralınan miras belli noktalarda etkili olmuştur. Bunların başında da merkezi devletin diğer toplumsal kesimler ve yerel unsurlar karşısındaki gücü gelir. Gerek savaş döneminde gerekse de Cumhuriyet kurulduktan sonra, merkezi devlet tüm süreci etkilemiş ve yönlendirmiştir. Önemli eseri "Türkiye'de Devlet Geleneği"nde Heper (2006: 180) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bürokratik seçkinlerin, girişimci grupları desteklemekten kaçınmadığını ama onları her zaman kontrol altında tuttuğunu belirtir; on dokuzuncu yüzyıldan sonraki süreçte de girişimci gruplar, özerk ekonomik güce ulaşamamış ve dolayısıyla siyasal gücü olan bir sınıfa dönüşmemiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinde de sanayiciler ve iş adamları aynı biçimde denetlenmişlerdir. Osmanlı'dan kalan miras, merkezi devletin karşısına hiçbir toplumsal sınıfı ya da gücü rakip olarak çıkartmamıştır. Cumhuriyet'in kurucuları böyle bir ortamda tüm inisiyatifleri ellerinde bulundurmışlar ve yepyeni bir toplum yaratma vazifesini deyim yerindeyse tek başlarına gerçekleştirmişlerdir (Pamuk, 1990: 197-198, Keyder, 2003: 112-113). Geç sanayileşen Türkiye gibi ülkelerde devlet-işadamları ilişkilerinin biçimi devletin işadamlarını desteklemesi hatta Cumhuriyet'in ilk dönemleri için konuşmak gerekirse işadamlarını var etmesi şeklinde tezahür eder (Buğra, 2003: 34)

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte egemen konumda bulunan ve tüm gelişmelere tek başına karar vermek zorunda kalan bürokrat sınıfı, konjonktüre ve çıkarlarına göre ekonomi politikaları belirlemiş, temel amaç olarak ise milli bir burjuvazi yaratmak istemiştir. Yaratılacak yeni burjuvazi ya da girişimci sınıfı Buğra'nın ifadesiyle (2003: 27) devletin küçülmesini savunmak yerine siyasetin içine girerek liberal düşüncelerini geliştirmenin yollarını arayacaktır. Bu çerçeveden baktığımızda, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar geçen süreç dahilinde, Türkiye'deki sınıfsal yapının biçimini, ekonomide yaşanan gelişmelere ve ekonomi politikalarına paralel olarak, dönemler içerisinde ele almak gerekir. Türk toplum yapısı veya Türkiye ekonomisi üzerine yapılan pek çok çalışmada ortak bir tarihsel sınıflandırmanın olduğu dikkati çekmektedir. Bu çalışmada biz de var olan araştırmaları referans alacağız ve Türkiye'deki sınıfların görünümünü bu değerlendirmeler üzerine bina edeceğiz.

3.1. 1923-1929 Arası Dönemde Ekonomi Anlayışı ve Sınıflar

Türkiye, savaş yıllarından 1929 yılına kadar geçen dönemde, ticari bağlantılar vasıtasıyla dışa açık bir ekonomi politikası izledi. Bu anlamda Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yılları süreklilik arz eder. 1929 yılına kadar geçen dönemde korumacı politikaların izlenememesine sebep Kongar'ın da belirttiği gibi (2000: 349) Lozan antlaşması hükümlerince gümrük politikalarının dışa açık biçimde belirlenmiş olmasıydı. Dışa açık ticaret şartlarına rağmen sanayi ve işletmeler anlamında dönemin anlayışı yerli girişimcinin özendirilmesiydi. Boratav'a göre "devlet desteğiyle yerli sermayedar "yetiştirme" girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi" geliyordu. Bu özel şahıslar ve şirketlerin sahipleri milli mücadele döneminin asker, idareci ve siyaset adamlarından oluşuyordu. Gerekli kaynakların sağlanmasında da İş Bankası önemli bir rol oynamaktaydı. Bankanın müdürü Celal Bayar, yönetim kurulu başkanı Siirt mebusu Mahmut Bey'dir.

1923-1929 arasında yaşanan en önemli iktisadi olay 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'dir. Kongre ekonomi politikalarının belirlenmesinde ve dönemin ekonomik

aktörlerinin sahneye çıkmasında önemli bir platform olmuştur. Kongre'ye tüccarlar, sanayiciler, çiftçiler, işçiler ve bankacılardan oluşan meslek grupları çağırılmıştı. Kongar'a göre (2000: 350) Kongre'de eşraf, ayan, tüccarlar ve İstanbul ticaret çevreleri güçlerini ortaya koymuşlardır. Kongre'deki gelişmelerden yola çıkarak dönemin hakim sınıflarına yönelik değerlendirmelerinde Boratav (2006: 45) işçi ve sanayici üyelerin daha çok resmi zevattan, yüksek bürokrasi ve mebuslardan derlendiği; İstanbul işçilerini temsil eden Amele Birliği'nin ise tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravandan ibaret olduğunu söylemektedir. Tüccar ve çiftçi temsilcilerinin ise gerçekten ticaret sermayesi ve büyük toprak unsurlarından oluştuğunu belirtmektedir. Boratav'ın görüşlerine gerek Kongar'da (2000) gerek Kazgan'da (2006) gerekse de Atılğan'da (2012) rastlarız.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusu 13,6 milyondur. Bunun 10,3 milyonu köylerde yaşamaktadır. İşçi sınıfı nicelik olarak hayli zayıf konumdadır çünkü elle tutulur bir sanayiden bahsedilememektedir. 1923'te 469 bin işçi sanayi ve hizmet sektöründe çalışmaktadır; sadece 133 bin sanayi işçisi bulunmaktadır; bahsedilen sanayi de atölye tipidir. İşçilerin yoğun olarak yaşadığı yerler İstanbul ve İzmir'dir. Bu sınırlı rakamlara rağmen İstanbul, İzmir, Adana, Eskişehir, Bursa, Konya, Zonguldak gibi illerde sendikalar kurulmuştur. Dönemin işçi sınıfında sınıf bilincinin oluştuğuna yönelik izler gözlemlenmektedir. Hem yerli hem yabancı işletmelerde grevler düzenlenmiştir. Grevlere kaynaklık eden sebepler çalışma şartlarının düzenlenmesi, işgününün sekiz saatle sınırlandırılması, haftalık ve yıllık tatil izinlerinin verilmesi ve örgütlenme hakkının verilmesidir. (Atılğan, 2012: 331-332)

Milli bir burjuvazi yaratma hedefiyle yola çıkan kurucu kadroların işçilerin taleplerine yönelik cevapları oldukça sertti. İzmir İktisat Kongresi'ne işçilerin kendi temsilcilerini göndermelerine izin verilmedi, talepleri dikkate alınmadı; bu dönemde gerçekleşen grevler şiddet yoluyla bastırıldı; 1926'da bir iş kanununun çıkartılması için meclise giden işçi temsilcileri gözaltına alındı. İşçi sınıfına ve onun taleplerine yönelik yaptırımların temelinde toplumun farklı sınıflardan ve örgütlerden oluşan farklılaşmış bir bütün değil ortak menfaatlere sahip tam bir bütünlük olduğu düşüncesi vardı. 1931'de CHP kurultayında halkçılık ilkesinin paralelinde hem işçilere bir takım haklar verilmemesinin hem de çok partili hayata geçilememesinin gerekçeleri şu şekilde ifade edilmekteydi: “ Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için işbölümü itibarı ile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esaslı prensiplerimizdendir. Böylece parti sınıf mücadelesi yerine içtimai nizam ve tesanüt temin etmeyi amaçlamaktadır.” (Keyder, 2003: 137) Dolayısıyla Cumhuriyet'i kuran kadronun geliştirdiği resmi söylem girişimcileri kamu görevi üstlenmiş toplumsal bir etmen olarak tanımlamıştır ve görevi gereği bu sınıf, kamuya paralel bir özellik sahibi olmuştur. Böylece, hem girişimci sınıfa tanınan ayrıcalıklar hem de devletin ona müdahalesi meşrulaştırılmıştır (İnsel, 1996: 182)

1923-1929 arası dönemde tarımsal üretim hızla büyüdü. Ülkenin ihracatının yüzde 80'ini tarım ürünleri oluşturuyordu. Tarımsal artık ürünün büyük kısmı büyük toprak sahiplerinde kalyordu. Dönemin kanuni düzenlemeleri toprak mülkiyetini pekiştirmekte, büyük toprak sahiplerini kollamakta ve tarımsal ürün pazarlaması yapan ticaret sermayesini gözetmekteydi. Küçük topraklı köylüler, büyük toprak sahibi ağaların yarıcısı, ortakçısı ve marabası konumunda bulunmaktaydı. Toprakların yüzde 93'üne sahip aşiret reisi toprak ağaları ile siyasi kadrolar, toprakların yüzde 7'sine sahip köylülerin emeğini sömürmekteydiler. (Atılğan, 2012: 331-332)

Bu dönemde Türkiye dünya ekonomisine hammadde ihracatı ve sınai tüketim malı ithalatı ile eklenmişti. Ekonomi ayakta tutan sektör tarımdı, sanayi alanındaki gelişmeler ise yeniden inşa sürecinin yansımalarıydı. Bu dönemde sanayide anlamlı bir büyümeden söz edilemez. (Boratav, 2006: 50-52) Sınıfsal açıdan ise ezilen bir köylü ve işçi sınıfından;

devletçi-seçkin kesime eklenmiş, daha çok ticaretle uğraşan, devlet teşekküllerinin kendisine devredilmesiyle gelişmesi arzulan bir burjuvaziden ve büyük toprak sahibi ağalardan bahsedebiliriz.

3.2. 1930-1939 Arası Dönemde Ekonomi Anlayışı ve Sınıflar

1929 Dünya Ekonomik Krizi Türkiye'nin dışa açık sanayileşme politikasının sonunu getirdi. Türkiye'nin ihraç ettiği hammaddelerin fiyatları ani biçimde düştü; Türkiye ekonomisi ciddi bir gelir kalemini kaybetti. Ayrıca ekonomik kriz Türkiye'nin ithal ettiği tüketim mallarını da artık bulamamasına yol açtı. Yapılacak tek şey vardı: İthal edilen ürünlerin ülkenin kaynakları kullanılarak ülke içerisinde üretilmesi. Fakat bu amacı gerçekleştirecek ne bir girişimci sınıf vardı ne sermaye ne de öz kaynaklar. Bu işi devlet gerçekleştirecekti. Boratav'a göre (2006: 67-68) 1930'lu yıllar boyunca devlet hem yatırımcı, hem işletmeci ve hem de denetleyici olarak görev yaptı. Yabancı destekli özel girişim neredeyse son buldu, devlet desteği alamamış girişimciler piyasada yer bulamadı. Ayrıca 1923-1929 yılları arasında öne çıkan ve sadece ticari kapitalizmin gelişmesine ön ayak olan devlet destekli Müslüman-Türk burjuvazisinin sanayileşme hedeflerini yerine getirememesi yeni dönemde devletin ipleri eline almasına gerekçe oluşturdu. Kazgan'ın da gösterdiği gibi özel kesimin ithalat ve finansal oyunlarda karlı olabilmesi, sanayi için gereken sermaye ve bilgi donanımından yoksunluğuna eklenince sanayileşme alanında atılımlar gerçekleşmedi. Dolayısıyla bu dönemde devletçi politikalar tarım dışı alanda belirleyici olmuştur. Bu dönemdeki sanayi büyümesi daha sonra hiçbir dönemde gerçekleşmemiştir. Türk sanayi un, şeker ve ipek sektöründe demir-çelik, kağıt ve kimya alanında, inşaat teçhizatında kendine yeter bir ülke konumuna gelmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı bu dönemde uygulamaya konulmuş, Kamu İktisadi Teşekkülleri oluşturulmuştur. Plan çerçevesinde Sümerbank, Etibank, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, Elektrik İşleri Etüd İdaresi (DSİ), Toprak Mahsulleri Ofisi bu dönemde kurulmuştur. Demir-Çelik işletmeleri sosyal fayda amacıyla yine bu dönemde oluşturuldu. Tüm bunlar Atılgan'ın da belirttiği gibi (2012: 333) yatırım malı ve ara malı üreten modern sanayi işletmelerinin ilk örnekleridir. 1930-1939 yılları arasında devlet tüm inisiyatifi eline aldı. *“Türkiye'nin bütün altyapısı kamu kurumları örgütlenerek gerçekleştirildi: Elektrik enerjisi üretiminden sulamaya, ulaştırmadan (deniz, hava, demiryolları, limanlar, hava meydanları) Tekel ürünlerine, haberleşmeden tarımda zamanla yükselen sayıda ürünün pazarlanmasına, bazılarının işlenerek tüketiciye sunulmasına, yer altı kaynaklarının ve ormanların işlenmesinden bankacılığa vb...uzanan bir alanda geliştirilen kamu kurumları ekonominin genelde gelişmesini, kendi içinde bütünleşmesini ve üretimin artmasını sağladılar.”*(Kazgan, 2006: 72)

Sanayi böylesine gelişirken tarımda sanayiye oranla sıkıntılar gözlemlenmekteydi. Kazgan'ın da işaret ettiği gibi (2006: 68) “dünya krizinin etkisiyle tarım ürünü fiyatlarında düşüklere kötü ürün yılları da eklenince, 1930'lu yıllarda köylü için durum çok kötüleşti.” Devlet sıkıntıları hafifletmek için Ziraat Bankası aracılığıyla buğday fiyatını destekledi. Tüm bunlar ve 1935'ten sonra ticaret hadlerindeki iyileşme krizin etkisini hafifletti ve 1945'e gelindiğinde üretim miktarı artışı yüzde yüz oldu (Makal, 2007) Türkiye tarımdaki darboğazı da dönemin koşullarına bakıldığında oldukça iyi şartlarda atlattı. Ancak II. Dünya Savaşı yılları sıkıntılı geçti.

Devlet kontrolünde şekillenen sanayileşme atılımı işçi sınıfının nicel anlamda artışıyla sonuçlandı. İşçi sınıfı bilinci geniş kitlelerde oluşmaya ve talepler daha kuvvetli ifade edilmeye başladı. İlk kez 1936'da İş Kanunu Meclis'te görüşülüp kabul edildi. Yarım milyona yakın işçi için çıkartılan kanundan sadece 180 bin işçi faydalanabildi. Kanun grevi ve lokavtı yasaklıyordu, yasağa rağmen greve giden işçiler hapis cezasına çarptırıldı. İlerleyen dönemde, 1938'de, çıkarılan cemiyetler kanunu her türlü sınıfsal örgütün ve cemiyetin,

sendikanın kurulmasını yasakladı.(Atılğan, 2012: 334) Dolayısıyla çalışan hakları açısından bu yıllar sıkıntılı idi.

1930'lu yıllarda sanayileşmenin yükü öncelikle buğday üreticisi köylüler ve işçiler tarafından paylaşılmıştır. Ekonomik artışa el koyma ayrıcalığı devletin bürokratik sınıfları ile onunla anlaşmalı müteahhitler, ticaret burjuvazisi ve küçük sanayicilere aitti.

3.3. 1940-1945: İkinci Dünya Savaşı ve Etkileri

1940-1945 yılları arası dönem II. Dünya Savaşı nedeniyle sıkıntılı geçti. Ekonomide ciddi bir daralma gözlemlendi, sınai ve tarımsal üretim sürekli düştü. Azalan üretim ve ithalattaki sıkıntılar mal fiyatlarının yükselmesine ve paranın değerinin düşmesine sebep oldu. Bu sıkıntıları çözmek için fiyat denetimleri, tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma, ücretli iş yükümlülüğü, çalışma sürelerinin keyfi uzatılması ve ücret sınırlandırılması gibi ekonomi politikaları uygulandı. Bunların yanı sıra özel işletmelere geçici el koyma, ithalat ve ihracatta fiyat denetimleri ve temel tüketim mallarının vesikayla dağıtılması gibi önlemler de alındı. Savaş ekonomisi enflasyonla halkın geniş kesimlerini fakirleştirirken, ticaretle uğraşan gayrimüslim kesimleri aşırı zenginleştirdi. Bu durum Şükrü Saraçoğlu hükümeti tarafından Varlık Vergisi ile telafi edilmeye çalışılmıştır. Bu vergi uygulaması ırk ve din ayrımına dayalı bir vergi olarak tarihe geçmiştir (Boratav, 2006: 81-84).

Bu dönemde tarım ve ticaretle uğraşan burjuvazi gelişirken sınırlı bir alana sahip sanayi burjuvazisi ve kamu yatırımları geriledi. Azınlıkların yok pahasına sattıkları emlak ve işyerleri ile büyük servet birikimleri belli çevrelerin ellerine geçti (Atılğan, 2012: 335).

Dönemin yükünü en çok sırtlanan sınıflar işçiler ve köylüler oldu. Yukarıda belirttiğimiz gibi tüketim ürünlerinin fiyatları sürekli arttı ancak reel ücretler devamlı geriledi. Kadın ve çocukların işgücündeki oranı ciddi oranda yükseldi, buna sebep bu iki grubun emeklerinin oldukça ucuz olmasıydı. Bu dönemde işten çıkartmalar, zorunlu çalıştırmalar arttı; çalışma süreleri keyfi olarak uzatıldı. İşçilerin parti veya sendika oluşturmaları yasaklanmıştı. Büyük çiftçi ve tüccarlar enflasyonist ortamın etkisiyle büyük karlar elde ettiler; küçük köylülerin topraklarını satın alarak işletmelerini genişlettiler (Atılğan, 2012: 335-336).

3.4. 1946-1974: Savaş Sonrası Dönem, Ekonomi Politikaları ve Sınıflar

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD ve onun politikaları ağır basmaya başladı. ABD, dünyada ve Avrupa'da SSCB'ye karşı gücünü kabul ettirmek için IMF, Dünya Bankası, askeri yardımlar ve Marshall Planı vasıtasıyla bölge ülkelerini kendi para sisteminin içine dahil etti. Korumacı, devletçi, gümrük duvarlarına dayalı politikalar yerini, serbest piyasa ekonomisine dayalı bir ticarileşmeye bıraktı. CHP içinden muhalif sesler işitilmeye başlandı. Keyder'in de belirttiği gibi "burjuvazi, siyasi güdümlü birikim yoluyla yeterli güç topladıktan ve savaş dönemi vurgunlarıyla saflarını güçlendirdikten sonra, kendisini ideolojik düzeyinde bürokrasiden ayırt edebilecek güçte buldu." Ortaya çıkan muhalif sesler kendisini Demokrat Parti'de somutlaştırdı. Demokrat Parti liberalizmin düsturlarına sarıldı. Burjuva değerlerinin bu yeni platformu, "kontrol altındaki fiyatlardan, ürüne el koyan jandarmadan, devlet tekellerinden ve başlıca kaygısı vergi toplamak olan devletten kurtulmayı vaat ediyordu."(Keyder, 2003: 164)

1950 seçimleri sonucunda demokrat parti iktidara geldi. Mutlak iktidara karşı liberal düşüncenin temsilcisi oldu. Yabancı yatırımlar teşvik edildi, serbest ticaret ve açık ekonomi anlayışı ile Türkiye dünya pazarına eklemlenmeye başladı. Dünya ekonomik konjonktürü uyarınca Türkiye'ye tarımı destekleyici yardımlar yapıldı. Tarımda teknoloji kullanımı arttı, traktör vasıtasıyla daha fazla toprak tarıma açıldı. Kırsal kesimde gelirlerin ve talebin artışının

sanayiye tetikleyeceği planlanmaktaydı. 1950'lerin ortasına kadar plan iyi işledi. Ancak 1954'te liberal dış ticaret rejimi krize girdi ve DP iktidarı devletçi kontrol mekanizmalarını devreye sokmaya başladı. İthalat kısıtlandı, yerli üreticiler iç piyasa için üretim yapmaya teşvik edildi. Kamu İktisadi Teşekkülleri de bu dönemde üretime devam etti. DP iktidarı karma bir ekonomi modeli benimsedi. Devlete ait işletmeleri özel sektöre devretme amacıyla olan ve devletin ekonomideki rolünü yadsıyan DP hükümeti ekonomik konjonktür gereği devlet destekli bir üretim modeli olan karma ekonomi modelini benimsemek zorunda kaldı. Bu dönem ithal edilen tüketim mallarının ülke içerisinde üretilmesini esas alan İthal İkameci Sanayileşme'nin (İİS) ilk ayağını oluşturmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesine kadar olan dönem başlangıçta liberal ve dışa açık bir ticaret düzenini; tarımda makineleşmeyi ve beraberinde tarımsal hammadde ihracatçısı bir konumlanışı ifade etmekte; 1950'lerin ortasından sonra ise karma bir ekonomi modelini içermektedir ve İİS'ye dayanmaktadır.

Darbeye kadar olan süreçte sınıfların konumuna bakacak olursak çok partili hayata geçişin DP ile birlikte liberal-burjuva sınıfın temsilcileri ile Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile işçi-köylü sınıfların temsilcilerinin siyaset sahnesine çıkışını haber vermektedir. Atılgan'ın da gösterdiği gibi (2012: 337) 1946 sonrasında sendikal hareketlerde ciddi bir ileri atılım gözlemlendi. Ancak dönemin siyaset anlayışı itibarıyla hak talepleri "komünistlik" suçlamasıyla püskürtülüyor ve damgalanıyordu. Hem CHP hem de DP iktidarı döneminde işçi ve köylü sınıfı gerek ekonomik gerekse de sosyal anlamda arka planda kalmışlardır ve örgütlenme çabaları sürekli engellenmiştir. Dönemin çalışan sınıflar açısından en önemli olayı TÜRK-İŞ'in kurulması olmuştur.

Dönemin en kazançlı sınıfı tarım alanında ticaretle uğraşan ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri ve devlet tarafından desteklenen sanayici burjuvalardır. Eczacıbaşı, DYO, Kale Grup, ECA, Enka, Tekfen, Doğuş, Uzan, STFA, Kutlutaş, Gama, Güriş gibi büyük firmalar bu dönemde kuruldu. Halihazırda var olan Koç, Sabancı, Toprak ve Çukurova grupları inşaat sektöründe söz sahibi oldular. Tüm bu sanayi yatırımları ciddi bir işçi sınıfının oluşmasına vesile oldu. Emekçiler açısından mülksüzleşme arttı, ücretlileşmeye geçiş dönemi yaşanmaktaydı.

Tarımda makineleşme köylü sınıfı kentlere taşıdı. Tarımsal alanda ürün ve zenginlik artışına rağmen köylüler bu zenginlikten yararlanamadılar. Dönemin en mağdur sınıfıydılar.

1960 darbesinin ardından yeni gelişmeler ve politikalar baş gösterdi. Üretim aktiviteleri planlama tabanına oturtuldu. Korumacı, iç pazara dönük üretimi amaçlayan, İthal İkameci Sanayileşme (İİS) modeliyle hareket eden bir ekonomi benimsendi. Özel yatırımlar da yine devlet kurumlarına bağımlılık üzerinden şekillenmekteydi. Boratav'a göre (2006: 118) özel yatırımlar desteklerden yararlanabilmek için yatırım projelerini devletin planlarına uygun olarak şekillenmekteydiler ve kamu kurumlarının onayına muhtaçtı. Savaş sonrası dünya ekonomisinde de Keynesçi ekonomi politikaları hakimdi. Keynesçilik ekonominin devlet güdümüne girmesi anlamına gelir; maksat tüketimi artırmak ve iç pazar için yapılan üretimi destekleyip gerekli olan sermaye birikimini sağlamaktır. Tüketimi artırmak için işçi ve köylünün ekonomik artıktan aldıkları pay artırılır. İİS modeli Türkiye'ye hem Keynesçi politikalara geçme fırsatı yarattı hem de bu sayede milli burjuvazi yaratma hedefine yeniden yönelindi. Halka hizmet etmeyi amaçlayan milliyetçi bir planlama anlayışı geliştirilmeye çalışıldı.

1960'ların ikinci yarısı gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normları ve kalıplarıyla tanışma dönemidir. Bu tüketim talebinin karşılanması kaçınılmaz olmuştur. Fakat ithalat ile bu ihtiyacın karşılanması imkansız olduğundan yabancı sermayenin de sınırlı katılımıyla İİS gerçekleştirilmiştir. (Keyder, 2003: 207; Boratav, 2006: 119)

1960'lar Keyder'e göre (2003: 199) sınıfsal savaşım dönemidir. 1960 darbesi ve genel manada darbeler devlet destekli sanayi burjuvazisinin çıkarlarına hizmet eder. Bölünme şehirlerde ve köylerdeki küçük burjuvazi, küçük sermaye ve ticaret burjuvazisi ile sanayi

burjuvazisi arasındadır. DP sanayi burjuvazisinin gelişme ivmesini kavrayamamış ve tamamlayamamıştır. Bu nedenle de Cumhuriyet'in kendine has yapısı içinde darbeye maruz kalmıştır. 1960 darbesi yukarıda belirtildiği gibi birikim modelinin yapısını ithalat, ticaret ve dışa açık büyüme amacından tamamen ülke içi sanayileşmeye ve dışa kapalı büyümeye bırakmıştır.

Kazgan da tıpkı Boratav ve Keyder gibi 1960 sonrası dönemi planlı ekonomiye geçiş dönemi olarak tanımlar. Kazgan kamu kesiminin kendisi için zorunlu olan hedefleri gerçekleştirme amacıyla hareket ettiğini, özel sektörünse mali teşvikler ve koruma politikalarıyla kendisi için konulan hedeflere yöneldiğini söyler. İç piyasanın yerli üretime açık kılınması için yeterince üretilen ürünlerin ithalatı yasaklandı. Dış ticaret politikası tarım ve imalat sanayinin geliştirilmesine odaklanmıştı. Bütün mali piyasalar denetim altındaydı, karlılık amaçlanmaktaydı. Rant ekonomisi oluşturulmuyor, kazanmak için üretmek şart hale getiriliyordu (Kazgan, 2006: 97). Özetle İttihat Terakki'nin hedeflediği milli burjuvazi yaratma hedefi 1960'larda gerçekleşmeye başlamıştır. 1950'lerde zenginleşen büyük toprak sahipleri, yabancılarla işbirliği halindeki tüccarlar, eğitilmiş insan gücü (özellikle mühendisler) yeni sanayi burjuvazisini oluşturmaya başlamıştır. (Kazgan, 2006: 99)

Bu dönemin gelir bölüşümü politikası o döneme kadar ki en adil politikadır. Sosyal devlet anlayışı gelişmiştir. Sosyal güvenlik sistemi devreye sokulmuştur. Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı Kanunu kabul edilmiş, işçi-memur ücretleri yüksek tutulmuştur; amaç iç pazarın canlılığını sağlamaktır. Tarımla uğraşan köylü de görece daha iyi şartlara ulaşmıştır. Hazine topraklarının dağıtımı, devletin destekleme alımları yapması fiyatları yükseltmiş ve köylü kar etmiştir. (Kazgan, 2006: 97)

1960'tan 1975'e kadar geçen dönem sanayi ve tarım alanında ciddi gelişmeleri barındırırken, buna paralel olarak sınıf savaşımını da doğurmuştur. Holdingleşmeler sanayici çevrelerin gelişmişliğinin en büyük göstergesidir. Atılğan'ın gösterdiği gibi (2012: 345) 1979'da Türkiye'de 142 holding kurulmuştur. Burjuvazinin bu yöndeki gelişimi ve paralel olarak işçi kesiminin niceliksel olarak büyümesinin yanında bilinç olarak kendisini geliştirmesi bu iki grubun ilişkilerini farklılaştırmaya başladı. İşçi sınıfının yeni durumu burjuvazi için tedirgin edici bir hal almaya başlamıştı. TİSK bu dönemde oluşturuldu, yani Türk burjuvazisi kendi aralarında ideolojik hegemonya oluşturmak ve devlete taleplerini duyurmak için örgütlendiler. Buğra'ya göre(2003) işadamlarını böylesine örgütlenmeye yönelten etken sendikal gelişmelerin entelektüeller arasında sosyalizan fikirleri giderek beslemesiydi. "Büyük çoğunluk, özellikle küçük ve orta ölçekli işletme sahipleri, işçi hareketine ve hareketi destekleyen entelektüellere karşı açık bir mücadeleye girmek taraftarıydılar. Büyük işadamları arasındaki çok daha küçük bir grup ise, daha geniş bir vizyona sahiptiler ve işadamlarının sendikal faaliyetleri ve sol akımları ortadan kaldırmaya çalışmadan kendi sosyal konumlarını güçlendirme yolları arayabileceğini düşünüyorlardı." (Buğra, 2003: 334) İşte TİSK bu akımın ilk temsilcisi olarak kuruldu. İlerleyen süreçte aynı bilince sahip Türkiye Odalar Birliği oluşturuldu ki en son 1971'de TUSİAD kuruldu.

İşçi sayısı 1963'te 3 milyona yakındı, 1971'e gelindiğinde 4 milyona ulaştı. 1963'te 300 bin civarında sendikalı işçi varken 1971'de bu rakam 2 buçuk milyona ulaşacaktı. 1960-1980 dönemi işçi hareketinin Türkiye'de doruğa ulaştığı bir dönemdir. Türkiye İşçi Partisi(TİP), Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) bu dönemde kuruldu. TİP yüksek öğrenim görmemiş işçiler tarafından, tamamen bir işçi inisiyatifi olarak oluşturulmuştur.

1960'tan 1980'e kadar olan dönem köylüler açısından diğer dönemlere göre daha farklıydı. Köylüler daha politize olmuşlardı. "Yoksul ve topraksız köylüler ile küçük üreticiler büyük toprak sahipleri karşısında adil değişim taleplerini ileri sürdüler." (Atılğan, 2012: 351) Genel olarak işçi sınıfında görülen sınıf bilincinin köylü kesiminde de bu dönemde pekiştiğini söyleyebiliriz.

3.5. 1975-1980: Kriz ve Darbe

Ciddi bir petrol ithalatçısı olan Türkiye'nin başına gelebilecek en kötü senaryo 1974'te yaşanan petrol fiyatlarındaki patlamadır. İthal İkameci Sanayileşme modelinin dayanağı, önemli bir hammadde olan petrol ithalatıdır. Hem petrol fiyatlarının yükselmesi, hem Kıbrıs Barış Harekatı, yankıları ve yarattığı kriz; ABD'nin silah ambargosu, Avrupalı devletlerin ekonomik ambargosu, Ermeni sorunu; ülke içerisinde üniversitelerdeki çatışmalar Türkiye'yi dört bir yandan sıkıştırdı. Kazgan'ın gösterdiği gibi (2006: 105) petrol krizini izleyen dönemde Türkiye dünya tasarrufa giderken petrol alımlarını sübvansede ediyordu. Merkez ülkeler ihracata yönelik kar hadlerini yükseltirken çevre ülkeleri ithalata zorlayıp müşterisine dönüştürüyordu. Türkiye'de bu ülkelerden birisiydi. İthalat için gerekli dövizin kaynağı ise dış borçlanmaydı. Bunun dışında sermaye ithalatı da çarelerden birisiydi. Dolayısıyla 1960'tan beri izlenen korumacı ve dışa kapalı ekonomik model yerini yavaş yavaş serbestleşmeye bırakıyordu (Kazgan, 2006: 105-106)

Krizi aşmak için dönemin hükümeti 24 Ocak 1980'de bir paket hazırladı. Paket onaylansa da uygulaması 12 Eylül darbesinden sonraya kalacaktı. Paket öncelikle mevcut krizi aşmak için IMF ve Dünya Bankası'ndan kredi alınmasını gerekli görüyordu. Paketin özünü ise Türkiye ekonomisinin tamamen serbestleştirilmesi oluşturuyordu. Paket hem merkez ülkeleri için hem de Türkiye'deki girişimci sınıf için sorun teşkil etmemekteydi ve bu iki grupça onaylanmıştı. Hükümetin bu paketi onaylattıktan sonraki ayak direyici tavrı belki de 12 Eylül 1980 Darbesi'ni doğurdu. Darbe sonrası süreçte ise ekonomiyi 24 Ocak Kararları içerisinde yer alan hükümler belirleyecekti.

3.6. 1980-1990: 24 Ocak Kararları ve Serbestleşmenin Boyutları

24 Ocak kararları Türkiye'nin küreselleşen dünya ekonomisine dahil edilme aracıdır; Türkiye'nin borçlarını ödemek için gerekli döviz talebinin karşılanabilmesi için ithalat ve ihracatın serbestleştirilmesini, ciddi oranda döviz borçlanmasını ve tamamen liberal bir ekonomiye geçişi simgeliyordu. Türk parasının yabancı paralar karşısında değerinin düşürülmesi (devalüasyon) ile ihracat artırılmaya çalışılmış bunlara ek olarak pahalı döviz, ucuz kredi imkanları gibi etkenlerle ihracat desteklenmiştir. İç talep kısılmış ve üretilen mallar ihracata yönlendirilmiştir. Kazgan'a göre (2006: 129) ihracatın geliştirilmesinde amaç dış sermaye çevrelerinin güvenini kazanmak ve uluslar arası finans çevrelerinde yeniden borçlanabilir hale gelmektir. İlerleyen süreçte de ithalatı serbestleştirmektir.

Dönemin ekonomi politikaları gereğince dış ticaret geliştirildi ve serbestleştirildi; KİT'lere yönelik destekler kaldırıldı, KİT fiyatlarına sürekli zam yapılarak zarar etmesi amaçlandı; sermaye üzerindeki vergiler kaldırıldı; devlet küçültüldü; devlet girişimci rolünü tamamen bıraktı; reel ücretler ve maaşlar düşürüldü, tarım fiyatları baskı altına alınıp destekleme alımları yapılmadı dolayısıyla köylü zarar etti; iç tüketim, işçi ücretlerinin düşürülmesi ve çiftçilerin kazançlarının azaltılması sonucunda maksatlı olarak geriletildi ve bu sayede tasarruflar artırılıp ihracat artırıldı; 1986 yılında özelleştirmeler başlatıldı, KİT'ler özel sektöre parça parça satıldı. (Kazgan, 2006: 128-139)

Askeri rejimin iradesiyle yerleştirilen yeni düzene 1982 anayasası ışık tutmaktadır. Kazgan'ın gösterdiği gibi (2006: 125-126) "yeni Anayasa, parlamenter sistemi geleneksel dengelerinden uzaklaştırdı. Başta sendikalar, sivil toplum örgütleri ve kooperatifler şiddetli baskı altına alındı; öyle ki...muhalefet yapabilecek örgütlerin sesi kesildi." Yukarıda da belirtildiği gibi işçi ücretleri düşürüldü, kırsal kesimde çiftçiler hiçbir destek görmedi. Serbestleşme ülkenin reel üretim kesimlerini boğarken finans kapitali zengin etmekteydi. Serbestleşme ülke içindeki üreticileri geçmişte olduğu gibi yabancı üreticilerle rekabet

edemez hale getirdi. Üretim değil de ticaret önemsenince maliyet gideri olarak tanımlanan işçi ücretleri ciddi biçimde düştü. Dönemin en sıkıntı çeken sınıfları üreticiler, işçiler ve çiftçiler oldu.

12 Eylül rejimi DİSK’i tasfiye etti, darbeyi destekleyen TÜRK-İŞ’i destekledi; kıdem tazminatı sınırlandı; İzinler ve tatil süreleri uzatıldı; sendikal faaliyetler engellendi; kısacası işçi örgütleri ve hakları ile ilgili çok ciddi bozucu gelişmeler gözlemlendi. (Atılğan, 2012: 354) Kentlerde oluşan yoksullaşmış kitlelerin politize olmasını engellemek ve bir sınıf bilincinin şekillenmesini durdurmak için dönemin hükümeti gecekondularda yaşayan kitlelere tapu tahsis belgeleri verildi, imar izinleri çıkartıldı; kentleşme adı altında rant odakları oluşturuldu ve yoksul kesim adına yüksek beklentiler yaratıldı.

1980’lerde sınıf, çıkar, lobi gibi işçilere ve burjuvalara ait değerlerin öne çıkartılmasından ve bu gibi kavramların kullanılmasından kaçınılmaktaydı. Burjuvalar taleplerini en rahat dile getiren grup konumuna geldiler ancak taleplerini geçmişte olduğu gibi milli çıkarlara atıfla dile getirdiler. 1980’lerin başıyla birlikte işadamları grubunun yani burjuvaların yürürlükteki politikaları daha yüksek oktavdan eleştirebildiğini gözlemlemekteyiz. Dönemin iktisadi ruhuna uygun olarak büyük işadamları çevresinin politik sürece giderek dahil olduğunu, dış ekonomik ilişkiler alanında yarı resmi bir işlev yerine getirmeye başladığını görüyoruz (Buğra, 2003: 59-60)

3.7. 1990-2012: Serbestleşmenin Artışı, Gümrük Birliği’nin Onaylanması, IMF ve Dünya Bankası Kontrolüne Giriş ve Sınıfsal Görünüm

1990’lı yıllar SSCB’nin yıkılması ve ABD’nin ön plana çıkması ile farklı yönelişlere sahne oldu. Küreselleşme son sürat yayılmaya başladı ve tüm ulusal politikaları kontrolü altına aldı. Türkiye önce Gümrük Birliği Antlaşması ile Avrupa Birliği ülkeleriyle tam serbestleşmiş ticaret yolunda adımlar attı daha sonra da ekonomisini tamamen IMF ve Dünya Bankası’nın güdümüne soktu. Bu dönemde rekabet gücü Kazgan’ın da ifade ettiği gibi (2006: 155) başarının temel kıstası haline geldi. Gelir bölüşümü giderek bozuldu ve çalışanlar serbest piyasa ekonomisinin insafına bağımlı hale gelerek temel güvencelerinden yoksun hale geldi.

Bu dönemde Türkiye’nin ekonomi politikalarını Atılğan madde madde şu şekilde sıralar (2012: 356): “a- Yerli ve yabancı finansal sermayenin hareketlerine sınırsız serbestlik güvencesi sağlamak, b- iş gücü piyasalarını kuralsızlaştırarak ve esnekleştirerek ülkeyi ucuz işgücü deposu haline dönüştürmek; düşük teknolojilerde uzmanlaşmak ve sanayii uluslar arası şirketlerin taşeronu haline getirmek, c- üretimde ithal malı kullanma ve ithal mal tüketme eğilimini teşvik ederek ülkeyi ucuz bir ithal cennetine dönüştürmek, d- kamu hizmetlerini ticarileştirerek yurttaşları müşteriye, kamu hizmeti üreten kurumları ticari işletmeye dönüştürmek; kamu iktisadi kurumlarını yerli ve yabancı sermayeye devretmek, e- neoliberal anlayışa uygun olarak devletin yeniden yapılanmasını sağlamak.”

1990’lı yıllar Özal modeline duyulan güvensizliğin ve hoşnutsuzluğun başlangıcı oldu. İşçi ve köylü kesimleri seçimlerde ve çeşitli eylemlerle bu hoşnutsuzluklarını gösterdiler. Yerel yönetimler ANAP’tan SHP’ye geçti fakat bu yönelim ülkenin ekonomi politikalarını dönüştürmedi. Boratav’ın ifade ettiği üzere (2006: 177) burjuvazi, ücret artışlarını telafi etmek için keyfi işten çıkartmaları işletebildi, sendikasızlaştırma süreçleri yaygınlaştı. Özelleştirme politikaları ve finansal krizler sendikalaşmaları tamamen bitirdi. KİT’lerdeki üretim hacmi yükselen ücret-maaş maliyetlerini karşılayamaz noktaya geldi. Bilerek zarar ettirilen KİT’ler hazinenin de desteğini çekmesiyle kriz yaratmaya başladı. Yapılacak tek şey kalmıştı: KİT’lerin özelleştirilmesi. Kamu açıklarının kapatılması özelleştirmenin gerekçesine dönüştü. Bu özelleştirmelerin en önemli amaçlarından birisi siyasi iktidara yakın iş çevrelerine avanta ve kaynak aktarımıdır. (Boratav, 2006: 178)

2000’li yıllardan sonra artan özelleştirmeler ve kamu işletmelerinin özel sektör tarafından işletilmesi burjuvazinin genişlemesini doğurdu. Yeni burjuva grubun baskın özelliği İslami bir kimliği de temsil etmesiydi. 10 yıl içerisinde yeni burjuva gruplar iktidarla organik bir bağ oluşturdu. MÜSİAD (Müstakil İşadamları Derneği), ASKON (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği) ve TÜSKON (Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu) bu dönemin ve desteklerinin ürünüdür (Atılğan, 2012; 357-358)

2000’li yıllar yeni burjuva çevrelerinin devlet desteğiyle genişlemesini yaratırken, çalışan sınıflar için sıkıntı getirdi. İşçi sayısı 1990’lara göre iki katına çıktı fakat sendikalaşma oranı dört kat düştü. Sanayi ve hizmet sektöründe çalışanların oranı yüzde 50’lere yükselirken, tarım sektöründe bu oran yüzde 23’lere düştü. Ülkemizde kayıt dışı çalışma, sigortasız çalışma ve işsizlik önemli bir sorun olarak var olmaya devam etti. İşçilerin inisiyatifi ile kurulan sendikalara rakip olarak HAK-İŞ gibi devlet destekli sendikalar kuruldu. Memurları temsil etme hedefinde olan sendikaların kurulması için verilen mücadeleler sonucunda KESK gibi büyük sendikalar oluşturuldu, burada da yine hükümete yakın MEMUR-SEN gibi sendikalar çok çabuk gelişti ve bir alternatif olarak kendisini gösterdi. yılları arasında tarım sektöründe ciddi bir işgücü kaybı oluştu. Devletin tarım sektörüne yönelik hiçbir ciddi destekleme adımı olmadı. Kredi kullanarak ayakta kalmaya çalışan bir köylü sınıfı doğdu. Tarımın gayri safi milli hasıla içindeki payı Cumhuriyet tarihinin en düşük seviyesi olan yüzde 7,8’e indi. Dönemin politikalarından rahatsızlık duyan çiftçiler, Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu (ÇİFTÇİ-SEN) ve Tüm Üretici Köylüleri Sendikası’nı (Tüm-Köy-Sen) kurdu. (Atılğan, 2012: 361-363)

Sonuç

Sosyoloji çalışmalarında ekonomi temelli bir kavram olarak çerçevelenen, bireylerin üretim araçlarına sahip olup olmamalarına göre ve geçim yollarını belirleme biçimlerine bağlı olarak anlaşılan sınıf kavramı toplum çalışmalarında her zaman önemli bir çözümleme birimi olarak kullanılagelmiştir. Yukarıda yaptığımız tüm açıklamalar sınıf kavramının bu tarz kullanımları baz alınarak oluşturulmuştur. Nitekim Osmanlı toplumsal yapısında mülkiyeti elinde bulunduran asker-bürokrat sınıf tüm artık ürüne al koymasına sebebiyle toplumun hakim sınıfını oluşturmaktadır. Toplumun geri kalan kısımları yani köylüler, işçiler ve esnaf-zanaatkar sınıflar ise üretim araçlarının mülkiyetine sahip olamamaları ve kendilerine has geçim yollarına sahip olmaları sebebiyle farklı ve alt sınıfları teşkil etmiştir. İmparatorluğun kapitalizmle bütünleşme sürecinde yaşadığı dönüşüm mülkiyet ilişkilerini de dönüşüme uğratmış, Cumhuriyet kurulmadan hemen önce ve Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte devlet destekli ve devlet güdümünde bir burjuva sınıfı oluşturmak hedeflenmiştir. Burada amaç dışa bağımlı ülke ekonomisini kendi dinamikleriyle ayakta tutup bağımsız bir konuma erdirmek, bu sayede de ulusal bağımsızlığı garanti altına almak amaçlanmıştır. Cumhuriyet’in yaklaşık ilk otuz yılında bu amaç etrafında ekonomik düzenlemelere gidilmiş, ağırlıklı olarak dışa kapalı bir ekonomi modeli izlenmiştir. Güçlü bir ekonomik yapı yaratmak için tüm sınıfsal hareketler ve haklar askıya alınmış devlete bağımlı ve devletin içerisinde önemli mevkilerde yer alan kişilerin aynı zamanda ülkenin en büyük şirketlerinin ve bankalarının başında olduğu bir ekonomik örgütlenme modeli benimsenmiştir. İşçi, köylü ve esnaf-zanaatkarlardan bir sınıf olarak bahsetmenin ideolojik olarak mümkün olmadığı bir dönem yaşanmıştır. 1950’lerde çok partili rejime geçiş iktidarın el değiştirmesiyle sanayi burjuvazisinin önceliği ortadan kalkmış daha çok ticaret burjuvazisi ön plana geçmiştir. İşçi ve köylüler yine ekonomik olarak sıkıntılı bir dönem yaşamışlardır. Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının desteğiyle ön plana çıkan sanayi burjuvazisine alternatif olarak türeyen ve yeni iktidarın desteğiyle güçlenen yeni ticaret burjuvazisi 1960 darbesiyle tasfiye edilmeye çalışılmış ve darbe sonrasında yine korumacı devlet politikalarıyla sanayi burjuvazisi istediği koşullara kavuşmuştur. İşçilerin ve köylülerin ekonomik olarak en rahat ettikleri ve sosyal haklara

kavuştukları dönemi kapsayan 1960-1980 dönemi 12 Eylül Darbesiyle son bulmuş, darbe sonrasında Türkiye tamamen uluslar arası sermayenin ve küresel piyasaların güdümüne girmiştir. Türk işçi ve köylü sınıfları geçen otuz yıllık dönemde pek çok araştırmacıya göre sıkıntılı bir dönemden geçmiştir. Bu süreçte kırsal nüfus ciddi oranda azalıp, kentlerde ciddi bir yedek iş gücü nüfusu oluşurken ücretler genel itibariyle geçimlik düzeyde seyretmiştir. İşsizlik ülkenin önemli gündemlerinden birisi olarak sürekli tartışılırken, orta sınıflaşma ile birlikte beyaz yakalı işçilerin sayısı artmıştır.

Günümüzde Türkiye’de ekonomi ve toplumsal yapı üzerine yapılan tartışmalarda ve yürütülen çalışmalarda sınıf kavramı bir analiz birimi olarak çok fazla hesaba katılmamaktadır. Bu durum Türkiye’de mülkiyet ve üretim ilişkilerinin sorunsuz işlediğinin, üretim süreçlerinde eski gerilimlerin ortadan kalktığına bir göstergesi olamaz. Belirtilen bu durum dünyada da böyle tezahür etmektedir. 1980’lerden sonra sosyal bilimlerde yaşanan paradigma dönüşümü, ele alınan konuları ve kullanılan kavramları ciddi bir dönüşüme uğratmış, sosyal bilimlere ait alet çantasının elemanlarını tamamen değiştirmiştir. Toplumlarda zıtlıklar, çelişkiler ve karşıtlıklar törpülenmiş çeşitli sebeplerle ele alınmaz olmuştur. Bu konu ise bu çalışmanın evrenini aşmakta ve başlı başına bir araştırmayı gerektirmektedir.

Kaynakça

- AHMAD, Feroz (2010). *Bir Kimlik Peşinde: TÜRKİYE*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AKŞİN, Sina (2009). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- ARON, Raymond (1992). *Sınıf Mücadelesi*. çev. Erol Güngör, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ATILGAN, Gökhan (2012). “Türkiye’de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010”, *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*. Der: Faruk Alpkaya, Bülent Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi. 323-363.
- BORATAV, Korkut (2006). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- BUĞRA, Ayşe (2003). *Devlet ve İşadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- EDGELL, Stephen (1998). *Sınıf*. çev. Didem Özyiğit, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları Yayınları.
- GIDDENS, Anthony (2000). *Sosyoloji*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- GÖÇEK, Fatma Müge (1999). *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- GÜMÜŞ, Adnan (2011). “Güç, İktidar, Sınıf ve Statü Üzerine Bazı Tartışmalar-Mühendis ve Öğretmen Örneği”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 14 (1): 69-133.
- HEPER, Metin (2006). *Türkiye’de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İNSEL, Ahmet (1996). *Düzen ve Kalkınma Sürecinde Türkiye: Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (1967). *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- KAZGAN, Gülten (2006). *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KEYDER, Çağlar (2003). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- KONGAR, Emre (2000). *21. Yüzyılda Türkiye 2000’li Yıllarda, Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- MAKAL, Ahmet (2007). *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (2010). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- MARKS, Karl; Engels, Friedrich (2003). *Komünist Parti Manifestosu*. İstanbul: Eriş Yayınevi.
- MARSHALL, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- PAMUK, Şevket (1990). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- TANÖR, Bülent (2005). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (2002). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- WEBER, Max (1993). *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.